

I. Gondolatok a békekongresszus felől

Riedl Frigyes szerint az ismert költemény értelme, hogy „A világtörténet nagy fordulójánál a háború nem küszöbölhető ki”;¹ Voinovich Géza a 20-as években — alighanem előzékenységből az akkori irredenta-propaganda iránt — abban látta a költemény jelentését, hogy a háborút „mint az elkeseredés kitörését a gyöngék részéről sem lehet kiirtani,” s „ebben (Arany) hazafi érzése” is beszél² — bár a versben éppen nem a gyöngék elkeseredett kitöréséről, hanem egy szilaj véru s erényű vad nép hódító célú támadásáról van szó. Az 1951-es akadémiai kiadásban Voinovich már nem is céloz efféle gondolatra.

A költemény napjainkban új értelmezést kapott. Alighanem Sós Julia az első, aki *Arany János* c. füzetében kifejtette, hogy a vers három szakasza („Midőn a renyhe társaság”-tól „Hullámi vagy fővénye”-ig) „a kapitalista társadalomnak lehető legvilágosabb és legbátrabb elemzése”, a munka és vagyon ellentétének s a családi élet felborulásának megvilágításával egyenesen a *Kommunista Kiáltványra* emlékeztet.³ Ettől kezdve ez az értelmezés vitathatatlan igazságként tért vissza mindenkinél, aki a költeménnyel foglalkozott: érthetően, hiszen jóleső volt és csak elismerő jóváhagyásban részesülhetett az a tanítás, hogy már Arany látta és elítélte a kapitalizmus bűneit. Bóka László „*A lírikus Arany*” c. tanulmányában így méltatja a verset: „A kapitalizmus réme Arany költeményében válik irodalmunkban először lírai élménnyé teljes tartalmában: a munka és a tőke szembenállása, az eszközzé, áruvá vált ember” stb.⁴ Arany költeménye Hermann István szerint is a kapitalizmust bírálja; a vers alapján Hermann ki is mondja, hogy míg „a nemesség hitel, pénztőke után sóvárog, hogy gazdaságát átépíthesse, Arany szkeptikus a kapitalista fejlődéssel kapcsolatban.”⁵

A szóban forgó értelmezés nyilván a költemény két elemén alapszik: azon, hogy Arany a leírt társadalmi hanyatlást a „polgárodás” szóval és a következő sorokkal jellemzi: „Midőn a munka és vagyon Egymástól messzi esnek!” Az idézett sorokra támaszkodó érveléssel könnyen végezhetünk. Hiszen ez a jellemzés valóban találó ugyan a kapitalizmusra, de nemcsak reá; a rabszolgatársadalomra és a feudalizmusra, a császári Rómára vagy a maharadzsa világára is érvényes. De vajon a „polgárosodás” szó valóban a kapitalizmust és a polgárság fogalmát jelentette-e Arany számára és általában azt jelentette-e a vers megírása (1850) idejében?

Ha megnézzük, milyen értelemben használja a szót Arany más írásaiban, ahol az összefüggés félreérthetlenné teszi a jelentését, kiderül, hogy sohasem értett rajta kapitalizmust, s nem hozta kapcsolatba a polgársággal sem, hanem civilizációt, művelődést értett rajta, ami pedig természetesen a kapitalizmus előtt is több ízben létrejött. Íme: „Az az ember tehát, kinek fésűje van, egyszersmind olyan ember, ki polgárosodni indult.”⁶ „Azt várjuk-e, hogy a

¹ Arany János lelki élete. BpSz., 1917.

² Arany J. összes kisebb költeménye. Bev. és jegyzetekkel kiadja VOINOVICH G. Franklin, é. n.

³ Tanulj jobban! 1949. 35—8. l.

⁴ Tegnaptól máig c. kötetében, 1952. 266—7.

⁵ Arany J. esztétikája. 1956., 100—1 és 103.

⁶ I. F. CAMPBELL: Nyugat-felföldi népmondák.

polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítják közülünk a népi költészet maradványait?”⁷; „a csecsenc-kozák háború, mely a polgárosodás javára s a győzhetetlen cár tiszteletére csak mostanában bevégeződött, alkalmas tárgyat fog szolgáltatni egy új Iliászra.”⁸ „Ki e vén Európából! Hagyjuk e nyugati polgárosodást, finom vívmányaival, unalmas eltelt-ségével, üzéri zaklatásaival.”⁹ „Egy Tassónak az olasz műveltség fénykorában lehetett a naív hőskor és a kifejtett polgárosodás szerencsés kombinálása által örökéletű műveket hagyni hátra.”¹⁰

S nemcsak Arany, de az egész egykorú irodalom kizárólag a mondott értelemben használta a szót, senkisé képzelte, hogy civilizációt, polgárosodást csak a polgárság teremthet. Eötvös József. „Ha az euboiak Themistoclest, Themistocles pedig a többi vezéreket pénzen nem vásárolják meg, a görög hajóssereg visszavonul, a görög szabadság s vele talán a polgárosodás elvesznek.”¹¹ Kemény Zsigmond szerint a régi táblabíró, ha egy kissé megfeszítette szellemerejét, ha közben olvasmányokra is szentelt egy kis időt, „hamar léphetett be a polgárosodott férfiak sorába.”¹² Teljesen félreérthetetlen Gyulai: Egy Iliász vagy Kalevala „csak olyan korban állhat elő, mikor a nép már polgárosodni kezd . . . E korszak már rég, nagyon régen letűnt majd mindenütt Európában.”¹³ Gyulai *Társaséletünk* c. cikksorozatában igen sokszor használja a szót, mindig félreérthetetlenül civilizáció jelentéssel, pl. A társadalom új nagy eszméi „új alakot készülnék adni az elvénült polgárosulásnak”. Czuczor—Fogarasi: A polgárosodás „Átalakulás a vadon, kóborul elszórvá élt népek, családok életében, midőn szorosabb társasviszonyba s úgynevezett polgári szerkezetbe lépnek. Szorosabb értelemben előrehaladás a finomabb társaséletben és műveltségben.”¹⁴ Csengery Antal: „így feledkezhetett meg azon szolgálatokról, melyeket hazánk egykor a keresztyén polgárosodásnak tett.”¹⁵ Szontagh Gusztáv 1852-ben egész cikksorozatot ír *A polgárosodás reformja* címen. S itt egyebek közt így ír: „A legrégebb polgárosodással bíró nemzet a keresztyének közt az olasz.”¹⁶ Arany lapja, a Koszorú 1863. okt. 11-én *A polgárosodás feltételei* címen tanulmányt közölt, amely a kérdéses szó szinonimáiként állandóan a civilizációt és művelődést használja. S még valamivel később is a *Magyar Lexikon* így határozza meg jelentését: „polgárosodás, másképp művelődés (lat. civilisatio) az állampolgároknak fokozatos kifejlődése, kiképzetése és kiművelése, ellentétben a természeti állapotban levő helyzettel.”¹⁷ S van egy írónk, aki még 1862-ben is, tehát 12 esztendővel Arany költeményének keletkezése után egyenesen szembeszállni kénytelen a polgárosodás szó akkor még mindig használatos értelmével s új értelmezést sürget, amely már e művelődés kifejezetten polgári eredetét és jellegét is magába foglalja. Kimondja ugyanis, hogy nálunk „csak kevés ember látszik tiszta fogalommal bírni, s a nagy tömeg valósággal nem is sejti, hogy e hatalmas szó (a civilizáció) éppenséggel azt jelenti, amit magyarul polgárosodásnak mondunk, míg ők legtöbb esetben civilizáció alatt általában művelődést értenek, ami ugyan való is, csakhogy nem összege a valónak, mert művelődés benne van ugyan okvetlen a polgárosodásban, de a polgárosodás . . . nem mindenkori művelődésnek képezé alkotóelemét, s eszerint nem mindig értünk alatta egyszersmind polgárosodást is.” S Vajda János — akitől az idézett mondat természetesen ered — kifejti, hogy a szokásos szóhasználattal szemben „A mai polgárosodás azon újabb kor vívmánya, amelynek első alapkövét a társadalmat átalakító két

⁷ Uo.

⁸ Hadshi—Jurt.

⁹ Uo.

¹⁰ DÓZSA DÁNIEL: Zandirham.

¹¹ A falu jegyzője, I. 23.

¹² Élet és Irodalom, 6. fejezet.

¹³ A Krit. Dolg.-ok 98.

¹⁴ A magyar nyelv szótára, 1870. V. 288.

¹⁵ Történet, 1874, 22.

¹⁶ Értesítő, 1852. 5. sz. 34.

¹⁷ 1884. 14. k. 38. l.

találmány, a *lőpor és nyomda* képezik, s melynek épületét a *gőz* erejével kifejlett *ipar* emeli s a *sajtó* és iskola által eszközölt általános népnevelés, a társadalom minden osztályait egy polgárba olvasztó rendezésével betetőzendi.”¹⁸ S Vajda még most is, 1862-ben — s ha nem tévedek elsőnek — szükségét érzi, hogy oldalakon keresztül magyarázza, miért kell ezentúl a polgárosodás szón — nem mint eddig — általános műveltséget, hanem a polgári társadalom berendezéseit és erkölceit értenünk.

E nyelvtörténeti adatok magukban is kétségtelenül bizonyítják, hogy Arany a „polgárosodás”-on 1850-ben nem érthette a kapitalizmust vagy a polgári társadalmat. S a költemény mondattani szerkezete is világossá teszi, hogy Arany nem egy egyszeri állapotról, a maga koráról mond véleményt, hanem egy általa öröknek vélt, sokszor tapasztalt történelmi törvényszerűséget állapít meg: azt, hogy minden nép, mihelyt túlságos műveltsége következtében elpuhul és meggyengül, áldozatává lesz erőteljes friss népek támadásának. Hiszen a szóban forgó társadalomkép így kezdődik: „Midőn egy nép — mint a kovász — Megérett és .. megromlott”, s nézetét a költő négy versszakon át a többször ismétlődő „Midőn” szóval kezdődő mondatokban fejti ki, ezt az állítólagos törvényszerűséget pedig a kapitalizmus előtt nem lehetett tapasztalni, hiszen sem 1850 előtt, sem azóta nem fordult elő, hogy egy primitív állam legyőzött volna egy kapitalista államot. Arany nem is ezt akarja mondani, hanem azt, hogy az elpuhulás gyöngít el és vezet pusztulásra, a túlfinomultság az, ami veszedelmes (lásd a *Toldi Estéjét* is). S ez a felfogás akkor nem Arany egyéni tulajdona, hanem mint a római történelem általánosított tanulsága, elterjedt felfogás volt. Emlékezetem szerint Riedl Frigyes annak idején egyetemi előadásaiban rá is mutatott, hogy Arany a civilizáció elfajulásának egy-egy vonását („Midőn apát öl a fiú, Rokont öl a rokonság S mérsékli büne tudatát A kétes vér-azonság”) római szerzőtől, Tacitustól kölcsönözte. Hasonló pesszimizmussal ítéli meg a civilizáció fejlődését Kemény Zsigmond is,¹⁹ s voltaképp hasonló és szintén a római történelmen alapuló történelemfilozófiát tartalmaznak Berzsenyi híres sorai is („Mert minden ország támasza, talpköve” stb.). Végül merőben valószínűtlenné teszi a cáfolt értelmezést az is, hogy Arany a költeményt 1850. szept.-ben írta, mikor a kapitalizmus és egy polgári társadalom kialakulása alig kezdődött meg nálunk, s egyelőre csak a feudalizmus bűnei voltak láthatók, a kapitalizmus ellentmondásai még nem.

Mindebből az első tanulság: a magunk koránál régebbi szövegek értelmezésében könnyen elbotlunk, ha elmulasztjuk — s melyikünk nem mulasztja el? — a szókinccs nyelvtörténeti tisztázását. A kérdéses vers értelmének tisztázása pedig nemcsak a *Gondolatok* megértése szempontjából fontos. Mert nemcsak ennek a költeménynek megértése függ tőle, hanem Arany egész társadalomszemléletének megítélése is.²⁰ A vers félreértői nyilván Arany haladó szellemét vélték igazolni a neki tulajdonított antikapitalista felfogással, de szándékuk ellenére voltaképp az ellenkezőjét érték el. 1850-ben Magyarországon ui. egyelőre a kapitalizmus kívánása volt a haladó álláspont; a magántőkén alapuló ipart és kereskedelmet még csak a feudalizmus hívei kárhoztatták, s Arany nem tartozott ezek közé.

II. Az örök zsidó

1.

Arany lírai versei közül zavarbaejtően tűnik fel *Az örök zsidó* c. költeménye, mely szinte expresszionista módon túlszigázott hangjával egyedül áll költészetében. Allegóriának látszik, de ha az, értelme homályos. Az irodalomtörténeti egzegézis mégis — vagy épp azért — félve elkerülte; csak Voinovich Géza értelmezése vált róla ismertté. Ő előbb Arany Összes

¹⁸ Polgárosodás, 1862. 6. v. ÖM. 1111.

¹⁹ Élet és irodalom, 21. fejt.

²⁰ HEBBEL: Anya és gyermeke.

kisebb költeményeihez írt jegyzetei közt kísérli meg magyarázatát, majd az 1951-es akadémiai kiadás jegyzetében, miután kellő bőséggel ismerteti a bolygó zsidó mondáját, és felsorolja a hozzá fűződő fontosabb irodalmat, magáról a költeményről ennyit mond: „Arany egyéni lírai tartalmat önt belé (a mondába, K. A.), sorsában tulajdon sorsát példázza: Kőrösről folyvást haza kívánczolt Szalontára, most Kőrösről is tovább űzi a sors Pestre, bizonytalan jövőbe.” (515, — 6. 1.)

Voinovich ezt mint kétséget nem tűrő egyetlen lehetséges értelmezést adja elő, holott magyarázata feltétlenül téves. Van benne valami meghökkentően, szánalmasan földhöztapadó, meglepő Voinovich részéről, annál inkább, mert neki kellett legjobban tudnia, hogy ez az értelmezés már életrajzilag is hamis. Hiszen maga írja Arany-életrajzában: „Arany sem bánta meg a cserét, ámbár nem kevés gondja volt.” „Annyi kétségtelen előttem, hogy a tanári állást mindenesetre el kellett hagynom” — írja Tompának 1861. aug. 25-én. — „Az a nagy csüggedés, — mondja máskor —, melynek Kőrösön martalékja voltam, most nem gyötör annyira. Meggyőződtem, hogy Laci végett is Pesten kell laknom . . . S ha a jövőre kétes a kilátás, azért a jelen nincs minden enyhülés nélkül. Naponként míg melegebb napok voltak, olcsó kirándulás a zöldbe családommal s egyik-másik jó ismerősinkkel, fűszerezte a pesti létet; annyira, hogy elmondhatom — kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk, nem szükség traktátat adni, pazarolni, hogy az ember egy délutánt kellemesen töltsön. Talán ennek köszönöm kedélyem némi derülését s önbizalmam erősültét.” (Tompának, 61. aug. 25.) Aranyé is azt írja testvérenek, Ercsey Sándornak: „Janimnak nagy kedve van az új pályáján, igen sok dolga van mindég és a legnagyobb örömmel teszi; oly sok derék jó ember közt van itt, úgy szeretik ezek, csak néha az elélhetési félelem miatt aggódik” (1860. nov. 3., kiadatlan, II. 8. 1.). Arany László is úgy emlékszik, hogy apja Nagykörost egyre terhesebbnek érezte, „s midőn végre teljesedik a régi vágy, hogy kötelékeiből kibontakozva, más viszonyok közt más életet próbáljon, egész megkönnyebbültnek s szabadnak érzi szellemét.” (Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése bevezetése, 1888, Ráth I. k.)

De Voinovich értelmezését nemcsak az életrajzi tények cáfolják meg, hanem Arany pszichológiájának ismerete is teljesen valószínűtlenné teszi. Vagy a hontalanság, megnyugodni nem tudás és üldözöttség érzése, amelyet ez a költemény kifejez, beleillik-e vajon az Aranyképhez? Ki hiheti, hogy a szinte betegesen szerény költő ilyen dúlt pátosszal és túlszigázott képzelettel, a legirréálisabb, lehangosabb és égőbb képeket keresve beszélt volna önmagáról, a józan Arany a halálraüldözött vad izzó kétségbeesésével arról, hogy bizonytalan kisvárosi tanárságát a pesti Kisfaludy Társaság igazgatói állásával és hetilap szerkesztésével cserélte fel, s egy értetlen bugris környezetből az ország legjobbjai közé került, akik hódolattal és szeretettel veszik körül; arról, hogy rossz tanulók iskolai dolgozatainak javítása helyett az ország irodalmi életének irányítása a feladata? Egy üldözési tébolyban szenvedő lírikusról esetleg fel lehetne tételteni, hogy így válaszol életkörülményei kedvező változására, de nem Aranyról, aki ilyen forró és magas hangon különben is csak egy nagy közösség: egy nép vagy az emberiség ügyéről beszélt. Végül: Arany életrajza és lélektana ismerete nélkül is, a tájékozatlan egyszerű olvasó is tiltakoznék a szóban forgó értelmezés ellen, hiszen ha nincs a versben egyéb, mint egy vidéki tanár kétségbeesése Pestre költözése miatt, *Az örök zsidó* jelentősége szinte semmivé zsugorodik.

2.

Mi hát a vers jelentése? Az bizonyos, hogy Voinovichnak nincs igaza, és értelmezését el kell ejteni. (Egyszer majd sorra kell venni az eddig alapos bírálatban még nem részesült akadémiai Arany-kiadás számos többi hibáját is.)

Egy komolyan veendő értelmezése már van a költeménynek, csak irodalomtörténetírásunk nem figyelt fel rá, mert nem magyar, hanem világirodalmi tárgyú tanulmányban jelent

meg: Heinrich Gusztáv: *A bolygó zsidó mondája* c. tanulmányában (Budapesti Szemle, 1881. 57. k.) E tanulmány szerint „A modern költő, ki Ahasvérust valamely alkotásának hőségévé akarja tenni, a mondának négyféle felfogása közt választ. Először, mint a zsidó nép megszemélyesítőjét rajzolhatja és szerepeltetheti Ahasvérust, másodsor az életundor és a halálvágy kifejezőül használhatja az örök vándort, kiben a földi dolgok örök egyforma váltakozása utálatot ébreszt és kit csak a nyugalom, a béke, a megszűnés reménye boldogít, harmadsor, korlátoltabb vallási szempontból, az istantagadót láthatja benne, ki vakságból és dacból el nem ismerte, sőt gúnyosan és lelketlenül visszautasította a Megváltót, végre negyedszer csak az örök vándort tarthatja meg, ki az emberiségnek közel két évezredre terjedő küzdelmeinek élő szemtanúja volt.” Voinovich tudott e tanulmányról, fel is sorolja a címét a monda világirodalmi feldolgozásairól szóló tanulmányok közt, de nem vette észre, hogy a 16. lapon Heinrich kitér Arany költeményére is, s értelmét a monda négy felfogása közül a másodikkal azonosítja. Ahasvér ugyanis — fejtegeti Heinrich — az örök vándor fájdalmanak s halálvágyának ad kifejezést. „Ahasvér mindent látott, mindent élvezett; nincs öröm, melyet kívánna, nincs esemény, mely őt érdekelné. És minden nyer nyugtot a világon! . . . Csak az ő bolyongásának nincs célja! Hasonló irányú Arany Jánosnak alak és tartalom tekintetében egyaránt kitűnő műterménye, *Az örök zsidó*, mely főleg hatásos refrénjével (Tovább, tovább!) az egész monda elapogondolatát érélyes kifejezésre juttatja. Az élet utálata nála is a bolygó vándor fő érzése:

Rettent a perc, a létező,
S teher minden következő;
Uj léptem uj kigyón tapod;
Gyűlölöm a mát s holnapot . . .
Tovább, tovább!”

Mivel Heinrich Gusztáv az apósával, Arany jóbarátjával, Csengery Antallal feltehetőleg megbeszélte a költeményt és tanulmánya Gyulai szerkesztésében s még Arany életében jelent meg, valószínűnek látszik, hogy a legszűkebb Arany-kör egyetértett ezzel az értelmezéssel. Rokon ezzel Rónay György is, aki szerint „az Ahasvér-téma a bolygó zsidónak, mint a vágy és csalódás örök hullámverésében pihenéstelenül rohanó emberiség szimbólumának ábrázolása, melyet Arany 1860-ban dolgoz föl *Az örök zsidó* c. versében.” (Petőfi és Ady között, 1958. 116)

A figyelemreméltó értelmezés minden bizonnyal jó irányba mutat. Véleményem szerint azonban némi kis módosítást kíván. Nem valószínű ugyanis, hogy Arany szerint az emberiség unalommal és undorral szemléli történelmét és alig várja a végét, annál kevésbé, mert ez a végletes pesszimizmus sehol másutt nem szólal meg Arany költészetében. S ha az emberrel még azonosíthatjuk is a bolygó zsidót, nehezen tehetjük ezt az emberiséggel, hiszen a vers szembeállítja hőst a tömeggel:

Ó mily tömeg! S én egyedül
Utam habár közé vegyül:
Érzem, mint csónak a habot,
Hogy átmenet mind rámcsapott . .

De ha Arany sem pusztán a saját személyes életérzését, sem az emberiség történelmérő való felfogását nem fejezte ki költeményében, hát mit mondott benne?

A homályos költemény kulcsát, azt hiszem, Arany néhány, a költeménnyel körülbelül egykorú prózai nyilatkozatában találjuk meg. Így az *Irányokban*, ahol *Az örök zsidó* egyik képét is szószerint átvéve ezt írja: „A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásaink után Európaszerte erőt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, — midőn besüppedt lábunk alatt a föld (az én kiemelésem), s biztos irány helyett

az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet.” (1861.) Nem *Az örök zsidó* sorai jutnak-e itt eszünkbe:

Pihenni már — Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet.
Alattam a föld nem szilárd,
Fejem fölött két éltű bárd...
Tovább, tovább!
Az út, hová talpam nyomul,
Sülyed, ropog, átvékonyul;
Ónsúllyal a kolossi lég
Elzúzna, ha megállanék...
Tovább, tovább!

A költemény tehát nem az emberiség, hanem az 50-es évekbeli európai (főképp magyar) ember belső bizonytalanságát, változó remények és folytonos csalódások közt hanyódását fejezi ki.

Arany János és Gustave Planche Vojtina Ars poeticája

Arany János *Vojtina Ars poeticája* (bár nem kerülhette el, hogy különböző korok a maguk kedve szerint ne értelmezzék) önmagában világos okfejtésű és tendenciájú költemény. De egykorú szerepe kissé érthetatlenné válik, ha megjelenése idejébe helyezzük. A költemény éle ugyanis (ha nem is egyoldalúan) főképp valami naturalista-realista irányzat ellen fordul, egy oly irányzat ellen, amely az igaz, de csip-csup tények vagy épp a rút vonások hű másolása kedvéért feláldozza a gondolatot és a szépséget. De hát volt ilyen irányzat a múlt század 50-es éveinek magyar irodalmában? Sem Arany, sem Gyulai, sem Salamon Ferenc, sem Erdélyi János, a kor egyetlen magyar kritikusa sem pellengérezett ki egyetlen ilyen művet, s mi sem tudunk hasonlóról, azazhogy egyetlen műről van tudomásunk, amely merészen ábrázolja a rikitóan visszataszító valóságot, s ez épp Arany János *Bolond Istókjának* remek első éneke. Miért volt hát falra festeni az ördögöt? miért a heves támadás egy nem létező irányzat ellen és a töprengés az általa fölvetett problémákról?

Arany támadása mégsem egy lázálomnak szólt. Mert az általa célbavett irány igenis létezett, csak nem nálunk, hanem, mint látni fogjuk, az 50-es évek Franciaországában: Courbet festményeiben és Champfleury regényeiben. Arany persze nem láthatta Courbet festményeit, s aligha olvasta Champfleury ma már elfelejtett, közepes regényeit, de sokat kellett olvasnia róluk ama francia kritikus cikkeiben, aki az 50-es 60-as évek Magyarországon a legtekintélyesebb francia kritikusnak számított: Gustave Planche kritikáiban.

Irodalomtörténetírásunk eddigi véleménye szerint ugyan Arany elsősorban Schillerből merítette esztétikai tanait.¹ Az igazság azonban az, hogy Arany sosem követte Schiller alapvető tanait: az általános emberi és az egyoldalú idealizmus követelését, sőt a realizmus, a nemzeti jelleg és az egyénítés követelményét hirdette; gyakorlata és elmélete éppenséggel reakció Schillerrel és Bajzával szemben. Némi önkritikával, de inkább büszkén mondja is, hogy benne, ha a fejére áll is, mindig marad valami vaskos, reális. Vojnovich, bár felsorolja Aranynak Schillerrel egyező gondolatait, rá is mutat a különbségekre „Schiller patetikus föllengése s Arany józanabb, természetesebb eszményítése között.”² S míg Schiller az egyéninek és helyi-nek általánossá emelését követeli (*Über Matthissons Gedichte*), Arany az általánost az egyéniben akarja bemutatni. Mikor a helyes eszményítés példáit keresi, nem is Schillerre, hanem

¹ GÁLOS R.: Arany J. esztétikája. E. PhK., 1910. 754—9.

És hasonlóan VOJNOVICH: Arany J. életrajza. III. 59—65.

² Bolond Istók I. és Töredékes gondolatok III.

Shakespeare-re és a népköltészetre hivatkozik³ a *Töredékes gondolatok III*-ban még, nagyon is ellentétben Schillerrel, főként a realizmus jogát hangsúlyozza (amiről arra lehet következtetni, hogy e töredék valószínűleg az 50-es évek elejéről ered, oly korból, mikor még a schilleri idealizálás elleni harc volt időszzerű). 1860-ban, a *Vojtina Ars poeticájában* azonban már inkább egy bizonyos realizmus ellen fordul, a „reál vegyületű eszményítés” elmélete alapján — amely vegyületben most több az idealizmus, mint a realizmus — a realizmus ellen, melynek francia képviselőit, Courbet és Champfleuryt a Koszorú és a Szépirodalmi Figyelő többször névszerint említi is.

S Aranynál, mint Gyulainál is, az eszményítésnek kétféle értelme van: jelenti az ábrázolás eszmeiségét, és jelenti a megszépítés elvét. Egyfelől: „Minden igaz költészet eszményít, mert eszmét fejez ki”, írja Fejes-bírálatában; másfelől pedig „Mondjátok népi elbeszélést, mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből s oly eszményített korba nem helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökélyvel bírtak s a világ szebb volt”, mint a Hebbel-bírálatban mondja. Ezt a kettősséget tanítja, mint látjuk, a *Vojtinában* is: az eszme követeléséhez itt is a szépítés követelése járul. A reálvegyületű eszményítés elméletét pedig Arany már nem Schillertől vette, hanem Planche-tól. Annál könnyebben tehette ezt, mert Schiller, aki Victor Cousinen és ennek tanítványán, Philibert Dameronon át mindkettőjük követőjére, Gustave Planche-ra döntő hatást gyakorolt, előkészítette gondolkodásában a talajt Planche eszméinek befogadására.⁴ Mindhárom francia ugyanis, ha nem használja is ezt az elnevezést, szintén a „reálvegyületű eszményítés” híve. Cousin szerint: „Az eszmény valóság nélkül híján van az életnek, de a valóság eszmény nélkül híján van a szépségnek”.⁵

Planche helyzete és funkciója nálunk merőben más volt, mint hazájában: Ott Sainte-Beuve és Baudelaire kritikái mellett retrográd szerepet töltött be, Victor Hugo, George Sand és Courbet egyaránt megvetette. Bohém életmódja, zilált anyagi helyzete és politikai ellenzéki-sége is (szilárd republikánus volt, Jules Vallès barátja, III. Napoleon ellenzéke) hozzájárulhatott, hogy vajmi kevés tekintélye volt, míg nálunk — jelül a két irodalmi fejlődés fáziskülönbségének — a legjobb írók követték tanításait. Mint ez régen közismert, ő volt az a külföldi kritikus, aki Julian Schmidt mellett Gyulaira a legnagyobb hatást gyakorolta; Tóth Kálmán szerint 1852-ben a magyar irodalom szinte viszhangzott a nevéből, a Szépirodalmi Lapok 53-ban, a Budapesti Hírlap 54-ben gyakran egész értekezéseket közöltek tőle.⁶ Sükei Károly már 53-ban a Szépirodalmi Lapokban megjelent *Kritika és művészet* c. tanulmányában, Gyulai meg 55-ben Szépirodalmi szemléjében idézi is őt; a Budapesti Szemlében Salamon Ferenc 58-ban lefordítja Montegut-nek Planche-ról írott nekrológiáját.⁷ Hozzá kell tennünk, hogy maga Arany is említi őt 58. aug. 25-én Tompához írt levelében, mondván, hogy oly alapos kritikát szándékozik írni, hogy „Planche Gustave, Schmidt Julian és Gyulai actu Gregussá vált volna tőle” (azaz eltörpült volna, K. A.).

S ha jobban megismerkedünk Planche esztétikai nézeteivel, rájövünk, hogy Arany valóban nem került el befolyását. Márpedig Planche volt fő kritikai ellenzője annak a realista iskolának, melynek Courbet 1848-ban bontotta ki a zászlaját, s melynek a regényírásban Champfleury 1853-tól — 1860-ig népszerű feje volt.⁸ Planche élesen támadta Courbet-t, mint aki megveti a szépséget, és a rútat keresi.⁹ Szerinte „A művészet nem lehet más, mint a valóság eszményítése, enélkül nem kellene egyebet tennünk, mint magához a valósághoz ragaszkod-

³ Irodalmi hitvallásunk 1863 és ÖM. 394.

⁴ MAURICE REGARD: Gustave Planche, 1955. 31, 68, 146.

⁵ Cours de philosophie, 1836., id. REGARD 31.

⁶ 311. sz.

⁷ PAPP F.: Gyulai P. I. 349.

⁸ EMILE BOUVIER: La bataille réaliste 1844. — 57. 1913.

⁹ Revue des deux Mondes, 1852. 2. 671.

nunk.”¹⁰ Mintha a Vojtina malac-anekdotájának tanulságát vonná le, mikor azt írja, hogy a realisták „Nem veszik észre, hogy egy táj, vagy az élet valamely megfigyelt részlete létezhet valóságosan, s amellet általánosabb értelemben mégsem való, mert nem más, mint pusztán különlegesség, oda nem illő furcsaság. A művész fő célja pedig az, hogy a fizikai természetben, valamint az erkölcsi természetben egy bizonyos általános igazságot keressen és ábrázoljon.”¹¹ Ponsard: „Tévedett, mint azok a festők, akik azt hiszik, hogy felülmulják Rafaelt és Nicolas Poussint, mert ismerik, vagy ismerni vélik Jákob ruháját és Salamon templomának építészetét. Mint ezek, úgy ő is csak a valóság lényegtelen oldalát ragadta meg, mint ezek, ő is megfelekedett a személyek lelkéről és az érzelmek elemzéséről, amelyek mozgásba hozzák őket, hogy a köpenyek, fegyverek és bútorok külsejét tanulmányozzák.”¹² „A külsőben kifejezett gondolat, ez volt egész élete vágya, ez szerintem munkáinak igazi jelentősége.”¹³ Planche-nak is alap-gondolata, hogy a valóság megfigyelése a művészi alkotás szükséges előfeltétele, de nem elegendő; kell, hogy a képzelet kiegészítse azt. „A valóság nélkül nem lehet szépség: de a valóság nem mindig szép, főképp mikor meg akarja mutatni, miért és hogyan valóság.”¹⁴ „Vegyétek tetszéstek szerint Rómeót, vagy a Lear királyt, Don Carlost, vagy Wallensteint, tanulmányozzátok minden irányban e hatalmas és ihletett műveket, sohasem találjátok benne a tiszta valóságot, hanem a képzelet által átalakított, megnagyobbodott, megszépített valóságot. A díszletező és öltöztető, akik a helyi és történeti igazságot nyújtják a néző szemének, nem mentik fel a költőt fő feladatától, a tények értelmezésétől, amelyek előttünk mennek végbe, vagy amelyeket a történetírás közvetít hozzánk.”¹⁵ 52-ben Planche nagy kritikai esszét ír Courbet és a realizmus ellen, az ideál nevében. Courbet-nak az *Enterrement à Ornans, Les casseurs de cailloux, Demoiselles de village* stb. alapján szemére hányja „vonzalmát a rút iránt”. „Valóban ez ugyanaz a lenézés, ugyanaz a megvetés mindennel szemben, ami a szépségre, a formák választékosságára hasonlít. Ezek az alamizsnát adó lányok ijesztően csunyák . . . Az arc eltorzultsága, az összhang megsértése, a ríktó színek bősége, M. Courbet semmit sem mulasztott el, hogy megsértse, megbotránkoztassa az ízlést.” A jóízű emberek képeitől „bosszúsággal vegyes csodálkozással fordítják el fejüket”. „Hírnevét nem azzal fogja megalapozni, hogy pattanásos orrokat ad a lányoknak, aminőket a kocsmában látunk”.¹⁶ „maga a valóság, hogy megőrizze költői értékét, nem mutatkozhat úgy, ahogy szemünk a mindennapi valóságban megpillantja. Már pedig M. Sue, úgy látszik, nem mérte fel a távolságot, mely a költészetet a való életől elválasztja: egy lap mellé, amely igen figyelmes megfigyelőre vall, habozás nélkül ír egy oldalt, amely élmélygést okoz és undort vált ki.”¹⁷ Planche is belevegyíti tehát az eszményítésbe a rút és ellenszenves vonások elvetését: „A valóság festése legcsekélyebb részleteivel, tetszélges a legocsmányabb szenvedélyek elemzésében, egyértelmű a költői törvények és az erkölcsi törvények megsértésével.”¹⁸

Közelebbi párhuzamok a *Vojtina Ars poeticájával*, hogy Planche megrója a művészeket, akik az antik műveltség képeivel diszítik műveiket,¹⁹ akárcsak Arany: „Hogy csak néhány szó, egy kis *lexikon* Kell: és tied a Parnassz, Helikon.” Planche is azt tanítja, hogy nem kicsinyes pontosság szükséges a művészetben, hanem valószínűség:²⁰ oly felfogás, amelyet Arany az athéni malac példájával fejez ki. Planche szerint „Cinque-Mars, de Thou, Richelieu nem ugyan

¹⁰ Uo. 1852. 55. 1.

¹¹ Uo. 1853. 1. k. 1207.

¹² Uo. 1852. 5. k. 189.

¹³ Fuget, 1852. 5. k. 799.

¹⁴ Le Salon de 1831.

¹⁵ Uo. 1853. 4. k. 654—5.

¹⁶ 1852. 4. k. 670—5.

¹⁷ Uo. 1853. 4. k. 1095.

¹⁸ Uo. 1088.

¹⁹ Id. REGARD: 313—4.

²⁰ Le Salon de 1831.

azok a történelemben, mint Alfred de Vigny képzeletében, de ha nem valóságok, hát igazak művészi értelemben.”²¹ Ahogy Arany a *Vojtinában* írja:

Tán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset:
Mátyás király nem mondta s tette azt;
Szegény Tiborcz nem volt élő paraszt;
Bánk, a nejével megvénült falun,
Sohsem dühöngve többé a szarun,
Evett, ivott, míg végre elalun:
De mit nekem valód, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következetlen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat?
Nekem egész ember kell és király,
Vagy férj, nejéért a ki bosszut áll,
S ember-, király-, meg férjben az egyén:
Csip-csup igazzal nem törődöm én.

Ha tehát a *Töredékes gondolatok III.* és Arany egész korai művészi gyakorlata az 50-es évek elején még azt mutatja, hogy Arany ez időben határozottan szembe fordult a schilleri szublimáltsággal és általánossággal, 1860-ban a *Vojtina Ars poeticájában* új tanítást hirdet, amely magában foglalja mind a schilleri, mind a realista esztétikát. Ezt a költő „realvegyületű” eszményítésnek nevezi, s talajáról kétfelé harcol: egyrészt a „conventionell eszményiség”, másrészt egy eszme nélküli realizmus ellen, de főképp az utóbbi ellen. Most már azt tanítja: „Minden hazugság, földön ami szép: Csontváz, ijesztő a valódi kép”: „Nem a való hát, annak égi mássa Lesz, amitől függ az ének varázsa.

E hűtlen hiveség, mely szebbit, nagyít —
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajt;
Ez alkonysugár, mely az árnyakat,
E köd, mely nőtetí a tárgyakat;
E fénytörődés átlátszó habon,
E zöld, esős lég egy májusi-napon;
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet,
Egy szóval . . . . a költészet.

E harc 1860-as időszakának alapját pedig nem találhatjuk másban, mint az 50-es évek francia realizmusában. A Courbetről és Champfleuryről olvasott francia kritikák indították esztétikai elveinek némi módosítására, körülbelül úgy, mint mikor egyik-másik mai esztétikusunk sikraszállt az absztrakt festészet ellen, amelynek idehaza még alig vannak termékei.

Marxista irodalomtudományunk kezdeti szakaszán szokásba jött a költőket vörösre festeni, a kapitalizmus ellenségeinek, a szocializmus, ill. a szocialista realizmus előfutárainak feltüntetni. Arany sem kerülhette el ezt a sorsot. Eszményítő realizmusából, mely G. Planche realizmusellenes tanaiból épült fel, hivatalos irodalomtörténetírásunkban ez idő tájt realista esztétika lett. Ez a közszellem felelős érte, hogy a hatása alatt nevelkedő fiatalok akkoriban nem riadtak vissza oly képtelenségek írásától, mint hogy Arany felfogása a realizmusról „szorosán összefügg nemcsak Mehring . . . tétéivel, de a marxizmus—leninizmus klasszikusai-

²¹ Uo.

nak a realizmusról vallott nézeteivel is!"²² a *Vojtina Ars poeticája* a „realizmus elvének legnagyobb krikristályosodása."²³ Vagy, hogy Arany a Duna „forradalmas áráj”-ról beszél, tehát a *Vojtina* „a forradalmi hullám utórezgése”, s Arany nem az eszményítő korlátozott realizmust vallja, hanem „az igazi realizmus felé mutat”.²⁴ Arany lapjai azonban, amelyek több ízben csipkedik Courbet-t és Champfleuryt, félreérthetetlenül teszik kritikai harcainak célzatát, s hogy amint a költészet népies felfogásától bizonyos arisztokratizmus felé,²⁵ úgy korábbi határozott realizmusától az eszményítő realizmus felé távolodott.

Aladár Komlós

DREI MISSGEDEUTETE GEDICHTE VON JÁNOS ARANY

Das Gedicht *Gedanken über den Friedenskongreß* wurde in neueren Zeiten vielfach auf die Stellungnahme des Dichters gegen den Kapitalismus gedeutet. Der Richtigkeit dieses Auslegung widerspricht die Tatsache, daß man im Jahre 1850, als Arany dieses Gedicht geschrieben hatte, das Wort «Verbürgerlichung» noch nicht im Sinne von Kapitalismus, sondern von Zivilisation gebrauchte, und es lag dem Dichter fern, den damals noch wünschenswert erscheinenden Kapitalismus zu verurteilen. Das Gedicht sollte die von Arany als ewig angesehene historische Gesetzmäßigkeit ausdrücken, daß ein Volk, sobald es eine hohe Bildungsstufe erreicht hat, der Dekadenz verfällt und dem Angriff kräftiger, junger Völker erliegt.

Der ewige Jude. Der Verfasser weist die Unhaltbarkeit der bisherigen Deutungen dieses Gedichtes nach und erläutert den Sinn dieses Werkes dadurch, daß er auf seine Übereinstimmung mit einer Stelle aus *Richtungen*, einer Studie von Arany, hinweist, in welcher der Dichter über das fortwährende ideelle Hin- und Herschwanken des Ungartums der 1850er Jahre spricht.

Zur Ars poetica Vojtinas. Auf den ersten Augenblick ist es unverständlich, warum Arany in diesem 1860 geschriebenen Gedicht irgendeine naturalistisch-realistische Richtung angreift, da doch in Ungarn keine Spur von einer solchen Richtung vorhanden war. Und dennoch existierte sie, nur nicht in Ungarn, sondern in Frankreich, in den Gemälden von Courbet und den Romanen von Champfleury. Zwar hatte Arany diese Werke nicht unmittelbar gekannt, aber um so mehr las er über sie in den Aufsätzen von G. Planche, der im Ungarn der 1850er Jahre für den angesehensten französischen Kritiker galt. Im *Vojtina* nimmt Arany im Gegensatz zu seinen früheren realistischen Grundsätzen für die «realgefärbte Idealisierung» Stellung und stimmt auch in den Details mit Planche überein, zum Beweis der Unhaltbarkeit jener Versuche, Arany zum Vorläufer der marxistischen Ästhetik zu übermalen.

²² FÖLDES A.: A. J. esztétikája. It, 1953. 3—4. sz. 390.

²³ Uo.

²⁴ HERMANN I.: Arany J. esztétikája. 1956. 242—8.

²⁵ Cikke A. Miliennől.